

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

معارف، هنر، تحقیق و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

دانشکده اخلاق
رشته تربیت اخلاقی
پایان نامه کارشناسی ارشد

نظام تربیت اخلاقی مبتنی بر رویکرد اخلاق فلسفی با تأکید بر دیدگاه مسکویه و خواجه نصیرالدین طوسی

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر محمد داودی

دانش پژوه

مهدی شفیعی

شهریور ۱۳۹۵

تعهدنامه اصالت پایان‌نامه

این جانب مهدی شفیعی فرزند غلامرضا متولد ۱۳۶۰ به شماره شناسنامه ۸۰۸ صادره از یزد به شماره دانش‌پژوهی ۹۱۱۱۲۰۰۰ رشته تربیت اخلاقی متعهد می‌شوم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی این جانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این زمینه از آن‌ها استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است.

این پایان‌نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم‌سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادرشده توسط موسسه از اعتبار ساقط خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانشجو

امضاء

حقوق مادی و معنوی پایان نامه

چاپ و انتشار پایان نامه های تحصیلی دانش پژوهان مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت بیانگر بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی مؤسسه است.

اینجانب مهدی شفیعی دانش پژوه رشته تربیت اخلاقی مقطع کارشناسی ارشد، متعهد می گردم موارد ذیل را در خصوص حقوق مادی و معنوی پایان نامه ام با موضوع:

نظام تربیت اخلاقی مبتنی بر رویکرد اخلاق فلسفی با تأکید بر دیدگاه مسکویه و

خواجه نصیرالدین طوسی

رعایت نمایم و در صورت تخلف از موارد ذیل، کلیه تبعات حقوقی آن بر عهده اینجانب خواهد بود:

۱. در صورت اقدام به چاپ پایان نامه، مراتب را قبلاً به صورت کتبی به معاونت پژوهش مؤسسه اطلاع دهم و در صورت تمایل مؤسسه با چاپ پایان نامه به صورت کتاب، اولویت با مؤسسه خواهد بود.
۲. در صورت موافقت معاونت پژوهش با چاپ پایان نامه به صورت کتاب توسط دانش پژوه، در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل چاپ گردد:
«کتاب حاضر حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تربیت اخلاقی است که در سال ۱۳۹۵ در مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت به راهنمایی حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر محمد داوودی از آن دفاع شده است».
۳. به منظور غنی سازی منابع و مآخذ کتابخانه مؤسسه دو نسخه از آن به کتابخانه و دو نسخه نیز جهت بهره برداری به معاونت پژوهش اهدا خواهد شد.

نام و نام خانواگی دانش پژوه

امضاء

تقدیم

يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ ؛ مَسَّنَا وَ أَهْلَكْنَا الضُّرُّ وَ جِئْنَا بِبِضَاعِهِ مُزْجَاءً

ای یوسف فاطمه؛

با پاره کلافی خود را در صف خریداران تو یگانه دهر و منجی عالم قرار دادم.

این وجیزه‌ی ناچیز را به ولیعصر ارواحنا لتراب مقدمه الفداء تقدیم می‌دارم.

امید آنکه مقبول حضرتش واقع گردد.

سپاس

محمد بن یعقوب کلینی (ره) به سند خویش روایت می‌کند که امام علی بن الحسین علیه السلام فرمودند:

«أشْكُرُكُمْ لِلَّهِ أَشْكُرُكُمْ لِلنَّاسِ» (الكافی، ج ۲، ص ۹۹، ح ۳۰)

به مصداق این حدیث شریف موظفم پس از حمد و ثنای الهی بابت توفیقی که در انجام این تحقیق شامل حال این بنده کمترین خود کرده است، از عزیزانی تشکر نمایم، از جمله:

۱- استاد راهنمای محترم جناب حجه الاسلام والمسلمین آقای محمد داودی که متواضعانه و مشفقانه در هدایت اینجانب در تنظیم رساله زحمت بسیاری کشیده‌اند.

۲- مدیر محترم گروه تربیت اخلاقی جناب حجه الاسلام والمسلمین آقای صادق کریم زاده که در انتخاب موضوع و تصویب آن زحمات زیادی را متحمل شدند و اینجانب را از راهنمایی‌های بی‌دریغ خود بهره‌مند ساختند.

۳- خانواده و دوستان عزیزم که همواره مشوق و حامی بنده در مدت نگارش این رساله بوده‌اند.

چکیده

این پژوهش در صدد آن است که با توجه به رویکرد اخلاق فلسفی و تحلیل و تبیین دیدگاه-های اخلاقی مسکویه و خواجه نصیرالدین طوسی به استنباط و تبیین مؤلفه‌های تربیت اخلاقی جهت تدوین یک نظام تربیت اخلاقی منسجم بر اساس عناصر متشکله آن همچون، اهداف، مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی پردازد. رویکرد این پژوهش، کیفی بوده و به لحاظ نوع آن، توصیفی-تحلیلی، مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای است. برای این منظور آثار مسکویه به ویژه کتاب تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق و اخلاق ناصری خواجه و دیگر آثار و مقالات مرتبط با موضوع، مطالعه و بررسی شده است. براین اساس، مهمترین نتایج و دستاوردهای این تحقیق عبارتند از: شناسایی اهداف تربیت اخلاقی شامل: کسب سعادت، تهذیب قوه شهوی، تهذیب قوه غضبی، تهذیب قوه ناطقه و پرورش قوه حیا، شناسایی مبانی تربیت اخلاقی شامل: چیستی نفس انسان، کمال و سعادت انسان، فضایل و رذایل، تعادل قوای نفس و قابلیت نفس در رسیدن به کمال خویش، تفاوت انسان‌ها در تربیت پذیری، شناسایی اصول تربیت اخلاقی شامل: محور بودن شریعت، تغییر ظاهر و تحول باطن، جامع‌نگری، رعایت تفاوت‌های فردی، به عنوان اصول عام و پرورش تعقل اخلاقی، تکریم، همگامی با طبیعت، پیروی قوا از قوه عاقله، تقدم تخلیه بر تحلیه، جامعیت، استمرار و مداومت به عنوان اصول خاص. برای تحقق این اصول، روش‌هایی مانند روش همنشینی با کودکان بزرگ زاده، پرهیز از همنشینی با افراد شرور، پرهیز از شنیدن حکایات صاحبان اخلاق بد، پرهیز از تهییج قوای شهوی و غضبی، محبت، تغافل به عنوان روش‌های زمینه‌ساز و روش آموزش حقایق دینی، تکرار و تمرین، ریاضت، مراقبه و محاسبه، تشویق و تنبیه، به عنوان روش‌های پرورش فضایل و نیز روش‌های پیشگیری و تشخیص عیوب و جنس و اسباب رذایل و درمان آنها به طور عام و خاص شناسایی شد.

کلید واژه‌ها: اخلاق فلسفی، تربیت اخلاقی، مسکویه، خواجه نصیرالدین طوسی.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات	۱
مقدمه	۲
۱-۱-۱-۱ شناسنامه تحقیق	۳
۱-۱-۱-۱ بیان مسأله	۳
۱-۱-۱-۲ پیشینه تحقیق	۴
۱-۱-۱-۳ اهمیت و ضرورت تحقیق	۱۰
۱-۱-۱-۴ اهداف تحقیق	۱۰
۱-۱-۱-۵ سؤالات تحقیق	۱۱
۱-۱-۱-۶ روش انجام تحقیق و گردآوری اطلاعات	۱۱
۲-۱-۲ مفاهیم	۱۲
۱-۲-۱-۱ اخلاق	۱۲
۲-۲-۱-۲ تفاوت اخلاق و آداب	۱۵
۳-۲-۱-۳ علم اخلاق	۱۷
۴-۲-۱-۴ تربیت	۱۸
۵-۲-۱-۵ تربیت اخلاقی	۱۹
۶-۲-۱-۶ نظام تربیت اخلاقی	۲۲
۷-۲-۱-۷ اهداف	۲۳
۸-۲-۱-۸ مبانی	۲۳
۹-۲-۱-۹ اصول	۲۴
۹-۲-۱-۹ روشها	۲۵
فصل دوم: مشخصه های رویکرد اخلاق فلسفی	۲۶
۱-۲-۱-۱ رویکردهای موجود در اخلاق اسلامی	۲۷
۱-۱-۲-۱ رویکرد اخلاق عرفانی	۲۷
۲-۱-۲-۲ رویکرد اخلاق فلسفی	۳۵
۳-۱-۲-۳ رویکرد اخلاق نقلی	۴۹
۴-۱-۲-۴ رویکرد اخلاق تلفیقی (ترکیب نقلی، عقلی و عرفانی)	۵۱
۲-۲-۲-۵ شاخصه های رویکرد اخلاق فلسفی	۵۷

۵۷.....	۱-۳-۲- خدامحوری.....
۵۸.....	۲-۳-۲- عقل محوری.....
۵۹.....	۳-۳-۲- اعتدال گرایی.....
۶۲.....	۴-۳-۲- سعادت گرایی.....
۶۴.....	۵-۳-۲- همگامی با طب در درمان رذایل.....
۶۷.....	فصل سوم: اهداف و مبانی تربیت اخلاقی مبتنی بر رویکرد اخلاق فلسفی.....
۶۹.....	۱-۳- اهداف تربیت اخلاقی.....
۷۰.....	۱-۱-۳- تقسیمات اهداف.....
۷۱.....	۲-۱-۳- اهداف تربیت اخلاقی از منظر مسکویه و خواجه نصیر.....
۷۹.....	۲-۳- مبانی تربیت اخلاقی از منظر مسکویه و خواجه طوسی.....
۸۰.....	۱-۲-۳- چیستی نفس انسان.....
۸۲.....	۲-۲-۳- کمال و سعادت انسان.....
۸۴.....	۳-۲-۳- قوای نفس.....
۸۶.....	۴-۲-۳- فضایل و رذایل.....
۸۹.....	۵-۲-۳- تربیت پذیری انسان.....
۹۰.....	۶-۲-۳- تفاوت تربیت پذیری انسانها.....
۹۱.....	۷-۲-۳- سرشت انسان.....
۹۱.....	۸-۲-۳- اراده و اختیار انسان.....
۹۳.....	۹-۲-۳- تفاوت افراد در اراده و تشخیص.....
۹۴.....	۱۰-۲-۳- خرد ورزی.....
۹۵.....	فصل چهارم: اصول و روشهای تربیت اخلاقی مبتنی بر رویکرد اخلاق فلسفی.....
۹۶.....	۱-۴- اصول تربیت اخلاقی از منظر مسکویه و خواجه نصیر.....
۹۷.....	۱-۱-۴- اصول عام تربیت اخلاقی.....
۱۰۱.....	۲-۱-۴- اصول خاص تربیت اخلاقی.....
۱۰۸.....	۲-۴- روشهای تربیت اخلاقی از منظر مسکویه و خواجه نصیر.....
۱۰۹.....	۱-۲-۴- روشهای زمینه ساز.....
۱۱۴.....	۲-۲-۴- روشهای پرورش فضائل.....
۱۲۲.....	۳-۲-۴- روشهای زدودن رذایل.....

فصل پنجم: نتیجه گیری	۱۳۶
۱-۵- مقدمه	۱۳۷
۲-۵- پاسخ به سوالات تحقیق	۱۳۸
۱-۲-۵- مشخصه اصلی رویکرد اخلاق فلسفی	۱۳۸
۲-۲-۵- اهداف تربیت اخلاقی از دیدگاه مسکویه و خواجه طوسی	۱۳۸
۳-۲-۵- مبانی تربیت اخلاقی از دیدگاه مسکویه و خواجه طوسی	۱۳۹
۴-۲-۵- اصول تربیت اخلاقی از دیدگاه مسکویه و خواجه طوسی	۱۴۰
۵-۲-۵- روش های تربیت اخلاقی از دیدگاه مسکویه و خواجه طوسی	۱۴۰
۳-۵- پیشنهادات	۱۴۱
۱-۳-۵- پیشنهادات بر اساس نتایج تحقیق	۱۴۱
۲-۳-۵- پیشنهادات برای تحقیقات آتی	۱۴۲
۴-۵- محدودیتها	۱۴۳
فهرست منابع	۱۴۴

فصل اول

کلیات

مقدمه

اخلاق و تربیت اخلاقی، از مهمترین اهداف بعثت انبیاء بوده است و جایگاه ویژه‌ای در دین اسلام، به ویژه سیره معصومین(ع) دارد. این موضوع از جمله مباحثی است که از دیرباز و در همه جوامع، مورد توجه انبیاء الهی، فلاسفه، عرفا و محدثان بوده است. پژوهش و تحقیق در موضوع اخلاق و تربیت اخلاقی و عناصر آن به دلیل ارزش و اهمیت موضوع آن از ارزنده‌ترین تلاش‌های صورت گرفته توسط محققین در این عرصه است و همواره آثار اخلاقی به جای مانده از فیلسوفان و عالمان مسلمان، محل تتبع و پژوهش و تحقیقات ارزنده بوده است. می‌توان از بزرگانی چون سقراط، افلاطون، ارسطو و در دنیای اسلام از ابن مسکویه، خواجه نصیر طوسی، غزالی، ملا محسن فیض کاشانی، ملا مهدی و ملا احمد نراقی یاد کرد که آثار گران‌بهای آنان در اخلاق، توجه اهل تحقیق را به خود معطوف داشته است. بی‌شک از آثار اثرگذار در این عرصه کتاب تهذیب‌الاخلاق و تطهیر‌الاعراق مسکویه و اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی است. این تحقیق با توجه به نیاز هر چه بیشتر جامعه به تربیت اخلاقی و با انگیزه بررسی اهداف، مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی از منظر رویکرد اخلاق فلسفی با تأکید بر دیدگاه مسکویه و خواجه نصیرالدین طوسی به نگارش در آمده است.

۱-۱- شناسنامه تحقیق

۱-۱-۱- بیان مسأله

اخلاق از مسائل مهم و ضروری در زندگی بشری است و مباحث مربوط به اخلاق و تربیت اخلاقی بخش عمده معارف اسلامی را تشکیل می‌دهد. واژه "اخلاق" به ملکات و مجموعه صفات پایدار گفته می‌شود و "تربیت اخلاقی" فرایند زمینه‌سازی و بکارگیری شیوه‌هایی جهت شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات و رفتار اخلاقی و از بین بردن صفات و رفتار غیراخلاقی در انسان است.

در تاریخ اندیشه اسلامی، دانش اخلاق و تربیت اخلاقی، توجه متفکران زیادی را به خود جلب کرده است و هریک با مبانی نظری و شیوه خاصی آن را ساماندهی کرده‌اند. در تدوین مباحث اخلاقی، با توجه به گرایش‌های مختلف علمای اخلاق، چهار رویکرد عمده وجود دارد. رویکرد اخلاق نقلی یا روایی که در آن بیشتر توجه به گردآوری روایات اخلاقی در مجموعه‌های روایی بوده است. رویکرد اخلاق عرفانی، که در آن بیشتر تأکید بر خودسازی و سیر و سلوک معنوی است. رویکرد اخلاق فلسفی که در آن بیشتر تکیه بر فضایل اجتماعی و سعادت دنیوی است و بحث از قوای نفس مورد توجه است و مباحث عمدتاً رنگ فلسفی و عقلی دارد. رویکرد اخلاق تلفیقی که صبغه خاص عقلی، دینی و یا عرفانی ندارد بلکه از دو یا سه گرایش پیشین تلفیق شده است.

با توجه به ارتباط عمیق حوزه اخلاق و تربیت و تفاوت رویکردهای مختلف حوزه اخلاق در مبانی، اهداف، اصول و روشها و...، تربیت اخلاقی مبتنی بر رویکردهای مختلف اخلاقی مطرح می‌شود. اندیشمندان اخلاقی مسلمان در لا به لای آثار اخلاقی خود، کم و بیش به مباحث حیطه تربیت اخلاقی پرداخته‌اند، ولی به صورت مجموعه‌ای منظم از مباحث تربیت اخلاقی مبتنی بر رویکردهای اخلاقی، اثری تدوین نشده است.

از آن رو که بررسی و تدوین یک نظام تربیت اخلاقی مبتنی بر ملاحظه همه رویکردها و آثار اخلاقی، ظرفیتی فراتر از یک تحقیق را دارد، این تحقیق عهده‌دار بررسی نظام تربیت اخلاقی مبتنی بر رویکرد اخلاق فلسفی، بر اساس آثار اندیشمندان موجود در این عرصه و با تأکید بر

دیدگاه مسکویه و خواجه نصیرالدین طوسی است. در این تحقیق منظور از نظام تربیت اخلاقی، اهداف، مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی است. آراء مسکویه بیشتر از آثار وی در حکمت عملی از جمله تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ترتیب السعادات و منازل العلوم و الحکمه الخالده (جاودان خرد) و آثارش در حکمت نظری مثل فوز الاصغر اصطیاد و نظرات خواجه نصیر از کتاب اخلاق ناصری و اخلاق محتشمی استخراج خواهد شد.

۱-۱-۲- پیشینه تحقیق

برای یافتن پیشینه این تحقیق، لازم است، به دنبال نگاشته‌هایی بود که دو ویژگی موضوعی زیر را دارا باشند:

۱- رویکردهای اخلاق در اسلام و به طور خاص رویکرد اخلاق فلسفی با تأکید بر آثار مسکویه و خواجه نصیر ۲- عناصر نظام تربیت اخلاقی از دیدگاه مسکویه و خواجه نصیر.

- با بررسی آثار مرتبط به موضوع اول، یافته‌های زیر استخراج شد:

(۱) میراث اخلاقی اندیشمندان اسلامی، در چهار رویکرد طبق‌بندی شده است:

الف: رویکرد اخلاق فلسفی در آثاری مانند؛ تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق مسکویه، اخلاق ناصری اثر خواجه نصیر الدین طوسی، الطب الروحانی اثر ابوبکر محمد بن یحیی رازی، فصول منتزعه اثر ابونصر محمد بن طرخان فارابی، السعاده و الاسعاد فی سیره الانسانیه اثر ابوالحسن عامری و رسائل اخوان الصفاء (رساله نهم)

ب: رویکرد اخلاق عرفانی در آثاری همچون اللمع فی التصوف اثر ابونصر سراج، قوت القلوب فی معامله المحبوب اثر ابوطالب مکی و اوصاف الاشراف خواجه نصیر و ...

ج: رویکرد اخلاق نقلی یا روایی در آثاری مانند اصول کافی، تحف العقول و ...

د: رویکرد اخلاق تلفیقی مانند جامع السعادات نراقی و... (بناری، ۱۳۷۹ و جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵ و روحانی‌نژاد)

اما بنابر ادعای برخی، آنچه به عنوان نظام اخلاقی اسلام در آثار عمده اخلاقی ارائه شده است، در حقیقت نظام اخلاقی مسلمین بوده و نه نظام اخلاقی اسلام و بر این اساس شاید بتوان این نظام‌ها را نظام‌های اخلاقی غیر اسلامی به شمار آورد. فیلسوفان و اندیشمندان مسلمان در

عرصه اخلاق، بر اساس رویکردهای مختلف فلسفی، عرفانی و تلفیقی، نظریات و معیارهای متفاوتی را در باب فعل اخلاقی و ارزش اخلاقی ارائه داده‌اند. هر یک از این مکاتب اخلاقی، هر چند از نظر روش ارائه آموزه‌های اخلاقی کاملاً با یکدیگر اختلاف دارند اما در یک نقطه مشترک هستند و آن بهره‌گیری از مبانی غیردینی در نظام‌سازی اخلاقی است که البته این به معنای غیردینی بودن شاکله و کلیت این نظام‌ها نیست، بلکه حاکی از استنتاج مبانی آنها از منابع غیردینی است. (تبریزی زاده، ۱۳۹۳) ادعای وی در باب تقسیم‌بندی رویکردهای اخلاقی در اسلام برخلاف تقسیم‌بندی دیگران است و نیازمند بررسی و تأمل بیشتر، در محل خود می‌باشد. در مقاله‌ای دیگر، رویکردهای اخلاقی مطرح در جهان اسلام در قالب تقسیم‌بندی سه‌گانه تبیین و نقد شده است. این سه رویکرد عبارت است از: اخلاق فیلسوفانه که نماینده آن تهذیب / اخلاق ابن مسکویه و / اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی است، اخلاق عارفانه یا صوفیانه به نمایندگی غزالی و دو کتابش / احیاء علوم الدین و / کیمیای سعادت و بالاخره اخلاق نقلی. (نوری، ۱۳۸۵) در این مقاله رویکرد اخلاق تلفیقی ذکر نشده است.

۲) فلاسفه‌ی مسلمان طرح علم اخلاق را بر اساس تئوری اعتدال که جزء میراث ارسطو بود، پی ریختند هر چند که عناصر و مواد مختلف نظام و علم اخلاق را از منابع مختلفی همچون افلاطون، ارسطو، نوافلاطونیان و اسلام اقتباس کردند. (همان) مسکویه علاوه بر اینکه از ره‌آورد تفکر فلسفی ارسطویی در حوزه اخلاق تأثیر پذیرفته از منابع فکری دیگری مثل قرآن و سنت و نیز میراث فکری گذشتگان در فرهنگ‌ها و ملل دیگر هم بهره برده است. (میر صانع، ۱۳۸۹)

۳) مسکویه و خواجه همه‌ی مبادی علم اخلاق را مورد بحث قرار نداده‌اند، بلکه فقط به اثبات نفس، احصا و تعدید قوای نفس، خیر و سعادت پرداخته‌اند. (نوری، ۱۳۸۵)

تجرد نفس انسانی، تربیت پذیر بودن انسان و امکان تغییر خلق وی، از مبانی اخلاقی مسکویه است. (جزایری، ۱۳۸۰) خداشناسی و آخرت‌شناسی و دنیاشناسی در دو کتاب تهذیب / اخلاق مسکویه و / اخلاق ناصری خواجه مورد بحث قرار نگرفته است؛ مسکویه و خواجه، اخلاق را بخشی از حکمت شمرده و آن را در کنار حکمت نظری، سیاست مدن و تدبیر منزل قرار داده‌اند و به همین جهت موضوعاتی، همچون تربیت کودک، محبت اجتماعی در تهذیب اخلاق